

'bij het begin van de nieuwe bonnenperiode reeds 's vrijdagmorgens lange rijen mensen voor de kruidenierswinkels . . . te wachten. Het publiek was wantrouwend geworden, omdat in de voorafgaande periode sommige bonnen niet konden worden gehonoreerd, daar alles was uitverkocht. Het 'wie het eerst komt, het eerst maalt' had de mensen te pakken. Voor sommige winkels stelde men zich reeds om vier uur 's morgens op' –

(dat betekende dat men, deels nog in het donker, vier uur moest wachten totdat de winkel openging en dan misschien nog wel één of twee uur langer totdat men aan de beurt was).

'Toen in november 1944 nog een snoepbon voor volwassenen werd aangegeven, stonden rijen mensen in de stromende regen voor de winkels te wachten. Het merendeel moest worden teleurgesteld'¹ –

een Rotterdamse tramconductor vroeg zich af of die snoepbon (voor anderhalf ons zuurtjes) 'een poging was om deze jammerlijke groteske op de spits te drijven.'²

Wij achten vooral die rijvorming, als uit Amsterdam en Den Haag gerapporteerd, een belangrijk symptoom. Waarom waren er mensen die om vier uur 's nachts hun woning verlieten om, het kille weer en de regen ten spijt (op de weersomstandigheden komen wij nog terug), urenlang in de rij te staan bij de kruidenierswinkels? Omdat de ervaring had aangetoond dat de distributie haar eigen aankondigingen niet steeds kon waarmaken: het bekendmaken van bepaalde rantsoenen betekende nog niet dat ze beschikbaar waren. Daar stond tegenover dat er in het westen des lands ook in de grote en kleine steden in oktober en november velen waren die nog wat levensmiddelen in reserve hadden liggen – de grootscheepse materiële hulp welke geboden werd aan de tienduizenden slachtoffers van de *Wehrmacht-razzia's* mag men als een aanwijzing daarvoor zien, want op basis van de rantsoenen kon men die hulp bepaald niet bieden. Intussen: die reserves kunnen, behalve in geïsoleerde gevallen, niet groot zijn geweest en zij werden, dat was onvermijdelijk, sneller aangesproken naarmate de rantsoenen daalden. In de derde vierwelijkse periode die met de laatste week van november begon, zag het er hopeloos uit: de distributie kon aan kinderen en volwassenen *per week* niet meer toezeggen dan 100 gram brood (drie sneden per dag), 55 gram olie, 125

¹ G. J. Kruijer: *Hongertochten. Amsterdam tijdens de hongerwinter* (1951), p. 87. ² (RvO) *Dagboekfragmenten 1940-1945* (1954), p. 453.